

UNESCO nematerialaus kultūros paveldo konceptcija: nuo ištakų iki įgyvendinimo praktikoje

MILDA VALANČIAUSKIENĖ

Vilniaus universitetas

Santrauka. UNESCO Nematerialaus kultūros paveldo apsaugos konvencijos, kurios 20-metis minėtas 2023 m., principais nacionalinių nematerialios kultūros paveldosaugos sistemų nuostatas grindžia 181 pasaulio valstybė. UNESCO suformuluotas nematerialaus kultūros paveldo sampratų, požiūrių į jį, susijusių elgsenų ir praktikų modelis pasaulio mastu yra laikomas bendruoju standartu. Vis dėlto Lietuvoje jis dažnai traktuojamas kaip perimta arba išorinė paradigma, praktiškai paliekant veikti praėjusiame šimtmetyje įsitvirtinusių liaudies, vėliau etninės kultūros paveldosaugos mechanizmus ir perspektyvas, sukuriant „tradicinės“ lietuviškosios ir šiuolaikinės globaliosios paveldosaugos konfliktą. Siekiant įvertinti srities problematiką tarptautiniame kontekste ir koncepcijos kūrimo laikotarpiu iškilius iššūkius atskirti nuo lokaliai susiformavusių prieštaraų, straipsnyje apžvelgta ryškiausių tarptautinių šioje srityje išsikristalizavusių paveldosaugos modelių ir požiūrių į ją raida, identifiкуotos didžiausią įtaką šios srities paveldosaugai darančios ir konceptualiai priešingos tarptautinės perspektyvos (nematerialaus kultūros paveldo, pasaulio arba materialaus paveldo ir folkloro), iliustruojant probleminius praktikų pavyzdžiais įvairiose šalyse, įskaitant Lietuvą. Tarptautinėje literatūroje į folkloro perspektyvą žvelgiama kaip į istoriją be reikšmingesnės projekcijos į dabartį, Lietuvoje – į pasaulio paveldo arba materialaus paveldo sistemą kaip neturinčią sąsajų su nematerialiuoju. Straipsnyje pateikiami skirtingoms tarptautinėms paveldosaugos perspektyvoms būdingų teorinių atributų ir sampratų pasireiškimo praktikoje atvejai bei jų sukeltos prieštaraus Lietuvoje ir užsienyje. Platus kontekstas, nušviestas integruojant Lietuvos atvejus į globalų probleminių aspektų žemėlapi, galėtų padėti suprasti lietuviškas ir globalias aktualijas, sudaryti sąlygas rasti konceptualesnius ir integrolesnius šios srities paveldosaugos sprendimams. Straipsnyje iškoma atsakymų į klausimus: kaip dera globalus idealistinis teorinis modelis ir jo praktinės nacionalinės variacijos; ar galima išvengti paralelių tarp sampratų prieštaraus iliustruojančių atvejų skirtinguose kultūriniuose regionuose; kaip dabar pasireiškia nematerialaus kultūros paveldo modelio kūrėjų sukritikuotos idėjos, reprezentuojančios prieštaringas folkloro ir pasaulio paveldo perspektyvas?

Reikšminiai žodžiai: nematerialus ir materialus kultūros paveldas, UNESCO, tradicinė kultūra, folkloras.

Įvadas

2023 m. minėtas Nematerialaus kultūros paveldo išsaugojimo konvencijos (UNESCO 2003, 2022, toliau – Konvencija) 20-metis. Jos principais nacionalinių nematerialaus kultūros paveldo apsaugos sistemų nuostatas grindžia 181 pasaulio valstybė, o šalių narių sąrašas vis dar kasmet plečiasi. Pagal šalių prisijungimo „beprecedentį greitį“ (Bortolotto 2015, 250) Konvencija laikoma vienu „sėkmingiausių tarptautinių instrumentų“ (Blake 2017, 57). Lietuva UNESCO Konvencijos ratifikavimo raštą įteikė 2005 m., prabėgus vos 15 mėnesių po jos priėmimo, ir tapo 9-ąja jos įsipareigojimus priėmusia šalimi nare.¹

Vis dėlto stebint šalių susitelkimą į sparčiai ilgėjančius tarptautinius UNESCO nematerialaus paveldo sąrašus, panašu, kad ne tik Lietuvos, bet ir kitų šalių skuba ratifikuoti Konvenciją reiškė veikiau siekį didinti savo šalies prestižą, pripažįstant šio paveldo reiškinius tarptautinėje arenoje, nei reflektuoti globalią gyvojo paveldo koncepciją. UNESCO suformuluota *nematerialaus paveldo* sąvoka aprėpia su juo susijusių sampratų, požiūrių, elgsenų ir praktikų modelį, kuris pasaulio mastu imtas laikyti bendruoju standartu. Vis dėlto Lietuvoje šis modelis dažnai traktuojamas kaip importuota arba išorinė paradigma, praktiškai paliekant veikti praėjusiame šimtetyje įsitvirtinusių *liaudies*, vėliau *etninės kultūros* paveldosaugos mechanizmus ir perspektyvas, sukuriant tam tikrą „tradicinės“ lietuviškosios ir šiuolaikinės globaliosios paveldosaugos konfliktą. Norint įžvelgti to priežastis, nepakanka gilintis vien į lietuvišką kontekstą. Pirmiausia reikia įvertinti ryškiausių šioje srityje išsiskristalizavusių tarptautinių paveldosaugos modelių bei požiūrių į ją raidą ir susisteminti probleminius praktikų pavyzdžius įvairiose šalyse, įskaitant Lietuvą. Siekiant atskirti koncepcijos kūrimo laikotarpiu iškilusių iššūkius nuo lokaliai susiformavusių prieštarių, būtina pažvelgti į šios srities problematiką tarptautiniame kontekste.

Taikant sintezės ir paradigminės prieigos metodus, straipsnyje identifikuojamos didžiausią įtaką šios srities paveldosaugai darančios ir conceptualiai priešingos tarptautinės perspektyvos (nematerialaus kultūros paveldo, pasaulio arba materialaus paveldo ir folkloro) bei jų tarpusavio sąsajos. Konstatuodami Konvencijos taikymo arba sampratų problemas, tam tikrus Konvencijos aspektus išsamiai aptarė tiek jos kūrėjai, tiek kritikai. Tarptautinėje literatūroje į folkloro perspektyvą žvelgiama kaip į istoriją be reikšmingesnės projekcijos į dabartį. Lietuvoje pasaulio arba materialaus paveldo sistema savo ruožtu suvokiama kaip nesusijusi su nematerialiu paveldu, o *nematerialus paveldas* ir

1 Siekiant palyginti, Latvija – 8-oji (2003 m.), Lenkija – 135-oji (2011 m.), Vokietija – 153-ioji (2013 m.).

folkloras laikomi sinonimiškais sąvokomis. Straipsnyje apžvelgiami skirtingoms tarptautinėms paveldosaugos perspektyvoms būdingų teorinių atributų ir sampratų raiškos praktikoje atvejai bei jų sukeltos prieštarnos Lietuvoje ir užsienyje. Platesnio konteksto pažinimas integruojant Lietuvos atvejus į globalų nematerialaus paveldo modelio taikymo probleminių aspektų žemėlapi padėtų suprasti lietuviškas ir pasaulio aktualijas, sudarytų sąlygas rasti konceptualesniems šios srities paveldosaugos sprendimams.

Konvencijoje į centrinę vietą buvo iškelta bendruomenių teisė pačioms įvardyti, apibrėžti ir vykdyti gyvo, nuolat atkuriamo ir kintančio paveldo praktikas ir atmetė iki tol svarbiausiais laikytus Pasaulio paveldo sąrašo vertybėms taikomus išskirtinės visuotinės vertės, taip pat Pasaulio paveldo sąrašo vertybėms ir folklorui taikomus autentiškumo kriterijus. Kuriant naują teorinį modelį, 2003 m. buvo sąmoningai atsiribota nuo modelių, grindusių Pasaulio kultūros ir gamtos paveldo konvenciją (UNESCO 1972) ir Rekomendaciją dėl tradicinės kultūros ir folkloro išsaugojimo (UNESCO 1989). Vis dėlto praktikoje tiek pasaulio arba materialaus paveldo, tiek folkloro sampratos bei jų fragmentai iki šiol susilieja su visai kitokio pobūdžio nematerialaus kultūros paveldo modelio principais ir sukelia požiūrių prieštaras arba net konfliktus.

Straipsnyje nagrinėjama problematika, kylanti iš nematerialaus kultūros paveldo modelio ištakų ir konteksto, susijusi su dar ikikonvenciniu laikotarpiu į pilkąją zoną patekusiais, dėl įvairių priežasčių sąmoningai neatsakytais klausimais. Analizuojant šio modelio plėtotės istoriją, ištakų ir dabartinių praktikų problematiką, remtasi būsimo nematerialiam kultūros paveldui skirtos teisės akto parengiamuosiuose aptarimuose dalyvavusių UNESCO ekspertų (Janet Blake, Noriko Aikawa-Faure, Peterio Seitelio, Riekso Smeetso ir kt.) straipsniais, Konvencijos įgyvendinimo tarptautiniuose ir nacionaliniuose kontekstuose, tarptautinių sąrašų ir nacionalinių registrų arba sąvadų sudarymo mechanizmų stebėjimu. Daug dėmesio skirta 2001 m. UNESCO užsakyму parengtai nematerialaus kultūros paveldo paradigmos koncepciją pagrindusiai preliminariai studijai, sutelktai į naują nematerialaus kultūros paveldo standartų nustatymo priemonę (Blake 2001). Vėlesnės kritinės Blake publikacijos gali būti laikomos šios paradigmos teorinės sampratos evoliucijos atspindžiu (Blake 2014, 2017, 2019).

Nematerialaus kultūros paveldo apsaugos modelis aprėpia ganą platų kultūros, švietimo, aplinkosaugos politikos ir kitų sričių lauką. Vis dėlto šio modelio teorinių nuostatų ir praktinio taikymo (ne)suderinamumą geriausiai atspindi tarptautinių nematerialaus paveldo sąrašų ir Konvencijos inspiruotų nacionalinių registrų (sąvadų) sudarymo bei skelbimo mechanizmai ir konkrečių įvairiose šalyse į sąrašus bei registrus (sąvadus) įrašomų ir skelbiamų vertybių pavyzdžiai. Sudarant nacionalinius sąvadás (registrus) laikomasi panašių arba identiškų principų bei kriterijų, todėl straipsnyje nacionaliniai

ir tarptautiniai pavyzdžiai pateikiami lygiagrečiai, nedarant tarp jų skirties. Gretinant tarptautinio ir įvairių šalių, įskaitant Lietuvą, nacionalinio lygmens vertybių pavyzdžius, svarbu išvelgti bendrą tendenciją, kuri reprezentuoja ne tik UNESCO modelio kūrėjų siekį atspindėti gyvojo nematerialaus kultūros paveldo įvairovę, bet ir leidžia reflektuoti šio naujojo koncepto „šalutinį poveikį“ (Schreiber 2017, 441). Keliami klausimai: kaip dera globalus idealistinis teorinis modelis ir jo praktinės nacionalinės variacijos? Ar galima išvelgti paralelių tarp sampratų prieštaras iliustruojančių atvejų skirtinguose kultūriniuose regionuose? Kaip dabar pasireiškia nematerialaus paveldo modelio kūrėjų kritikuotos idėjos, reprezentuojančios atmetas folkloro ir pasaulio paveldo perspektyvas – kokie yra tie skeletai spintoje ir ar jie vis dar ten?

Naujojo modelio ištakos

Nematerialaus kultūros paveldo paradigmos (Blake 2014) atsiradimą iš dalies nulėmė Pasaulio kultūros ir gamtos paveldo apsaugos konvencijoje (UNESCO 1972) įtvirtintas europocentriškos paveldosaugos modelis, hierarchiškai aukštesnė materialaus paveldo padėtis nematerialaus paveldo atžvilgiu ir būtinybė atsisukti į šalis, kuriose būtent nematerialūs reiškiniai yra dominuojanti paveldo forma. Kartais šie veiksniai akcentuojami kaip kone vieninteliai, nusakantys nematerialaus kultūros paveldo modelio ištakų kontekstą (Čepaitienė 2010, 178), tačiau verta prisiminti ir panagrinėti visas aplinkybes, kuriomis radosi ir plėtojosi ši paradigma.

Pirmasis tarptautinis su nematerialaus paveldo sritimi siejamas teisės aktas, turėjęs įtakos šio lauko požiūrių ir verčių sistemoms, – Rekomendacija dėl tradicinės kultūros ir folkloro išsaugojimo (toliau – Rekomendacija) (UNESCO 1989). Tai buvo pirmasis bandymas apibrėžti folklorą globaliame kontekste, nors ir kritikuotas dėl neįpareigojančio pobūdžio, intelektinių teisių apsaugos nuostatų nebuvimo ir orientacijos tik į tyrimus ir produktus. Vos po dešimtmečio UNESCO ir Smitsono instituto (*The Smithsonian Institution*, JAV) konferencijoje buvo išsakyta platesnės antropologinės kultūros paveldo sąvokos poreikis ir kritinis požiūris į Rekomendaciją (Seitel 2001, 399). Terminas *folkloras* kritikuotas kaip per siaura, problemiška, netinkama sąvoka, kuria sureikšminamas tik folkloro produktas, žeminama autochtonų tautų kultūra, kuriamos jų atžvilgiu negatyvios konotacijos, neapbrėpti kūrybos kultūrinis, socialinis ir intelektinis kontekstai, bendruomenės, individualaus praktiko vaidmens ir kūrybos spontaniškumo segmentai ir kt. (Seitel 2001, 291–302). Ne tik UNESCO, bet ir kitose Jungtinių Tautų agentūrose (Blake 2001, 83) buvo keliami klausimų dėl įvairių į *folkloro* apibrėžimą nepatenkančių nematerialaus paveldo aspektų, kalbos, žodinių tradicijų, vietos tautų

žinių svarbos ir pripažinimo būtinybės. Akcentuotos nematerialaus paveldo sąsajos su paminklais, vietovėmis, socialiniu ir kultūriniu kontekstu, kuriame toks paveldas radosi arba reiškiasi. Viltasi, kad nauja sąvoka gali padėti išvengti folkloro sureikšminimo – to norėjo išsivysčiusios šalys, kurios verčiau linko puoselėti kokią nors visai naują, jokių konotacijų neturinčią sritį, nei daugiau dėmesio skirti su nacionalizmu asocijuojamam folklorui.

2000 m. buvo priimta Čekijos, Lietuvos ir Bolivijos pateikta ir Bulgarijos, Dramblio Kaulo Kranto ir Ukrainos palaikyta rezoliucija (UNESCO 2000a, 63) dėl naujo normatyvinio akto galimybių studijos. Studijoje teigta, kad XX a. 8–9 dešimtmėčiais buvo itin sureikšmintas folkloro kūrinių intelektinių teisių apsaugos problematika (Blake 2001). Siekiant kovoti su neteisėta folkloro eksploatacija, dar iki Rekomendacijos (UNESCO 1989) priėmimo bandyta parengti UNESCO ir Pasaulinės intelektinės nuosavybės organizacijos (WIPO) susitarimą dėl folkloro apsaugos (UNESCO ir WIPO 1984). Susitarimas taip ir nebuvo priimtas, nes jo atsisakė „pramoninės“ valstybės. Jos savo poziciją grindė tuo, kad esą speciali apsauga *visuomeniniam* paveldui nebūtina, folkloras turi negatyvių konotacijų ir yra menkai vertinamas, todėl būtų per daug sudėtinga užtikrinti transnacionalinių vertybių apsaugą (Blake 2001, 19). Galima numanyti, kad anksčiau minėtos UNESCO rezoliucijos autorės – šalys, priklausančios Rytų ir Vidurio Europos, Pietų Amerikos ir Afrikos regionams, – atstovavo kitam nei J. Blake „pramoninėmis“ šalimis įvardintųjų blokui (autorė, matyt, turėjo omenyje išsivysčiusias Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos šalis). Tai iš tiesų atitiktų naujos paradigmos atsiradimo aiškinimą noru atkurti paveldosaugos subalansuotą vakarietiško ir nevakarietiško požiūrių į paveldą orientaciją.

Vienu svarbiausių nematerialaus paveldo modelių atsiradimo akstinių gali būti laikomos intelektinių teisių apsaugos problematikos srities diskusijos dėl esamų teisinio reglamentavimo spragų ir galiojančių teisinių instrumentų kritika.

Kaip viena pirmųjų netiesioginių nuorodų į folkloro intelektinių teisių apsaugą paminėtina Berno literatūros ir meno kūrinių apsaugos konvencija (WIPO 1971). Jos 15.4 straipsnyje minima kai kurių neišleistų nežinomų autorių kūrinių apsauga. 1973 m. Bolivija paprašė UNESCO ir WIPO autorių teisių apsaugos klausimus spręsti kartu. 1976 m. priimtose Tuniso gairėse įstatymams dėl autorių teisių besivystančiose šalyse (UNESCO ir WIPO 1976) buvo skyrius, kuriame aptariama „nacionalinio folkloro darbų / kūrinių“ apsauga. Netrukus buvo priimtose gairės nacionaliniams aktams, skirtiems folkloro apsaugai nuo nelegalaus jo naudojimo (UNESCO ir WIPO 1982). Valstybės ragintos savarankiškai rengti nacionalinio lygmens folkloro apsaugos teisės aktus. Siekta atkreipti dėmesį į folkloro raiškų intelektinių teisių

apsaugos būtinybę, akcentuojant „tradicinio meninio paveldo“ aspektą (Blake 2001, 20).

Preliminarioje studijoje Blake teigė, kad turėtų būti siekiama užpildyti tarptautinės teisės spragas, susijusias su nepakankamomis vietos tautų kultūrinėmis teisėmis ir tautinių mažumų, tautų arba kultūros grupių apibrėžtimis. Taip pat referuota į 1995 m. UNESCO Pasaulio kultūros ir vystymosi komisijos ataskaitos nuostatą, kad būtina platesnė *kultūros* sąvoka, kuri apimtų kultūrinį pliuralizmo ir socialinės sanglaudos dėmenis.

Nematerialaus paveldo sampratai apibrėžti Blake siūlė pasirinkti vieną iš trijų Rodolfo Stavenhageno suformuluotų požiūrių į kultūros ir kultūrinių teisių sąsajas. Pirmasis grindžiamas kultūros kaip kapitalo, materialaus žmonijos arba žmonijos grupių sukaupto paveldo samprata. Toks požiūris vestų prie lygių teisių tuo kapitalu naudotis. Antruju atveju kultūra suprantama kaip meninė ir mokslinė kūryba, siejama su asmenų teisėmis laisvai kurti ir ta kūryba naudotis. Galiausiai, kultūra gali būti suvokiama kaip gyvensena, grupei būdinga vertybių, simbolių, praktikų visuma. Blake artimiausias pasirodė trečiasis, antropologine perspektyva grindžiamas požiūris, kuriuo ir rėmėsi UNESCO preliminarį studiją, o vėliau – ir pats modelis. Kalbėdama apie autochtonų tautų paveldą, Blake pabrėžė, kad jį suskirstyti į kategorijas (meninę, kultūrinę, dvasinę arba intelektualinę) labai sudėtinga ir tai apsunkins šio paveldo teisinę apsaugą (Blake 2001, 60).

Tarpsritis kompleksiškas būdingas apskritai visam nematerialiam kultūros paveldui, o kultūrinių ir intelektualinių teisių reglamentavimo iššūkiai sietini ne tik su autochtonų tautomis. Vis dėlto Turino nematerialaus kultūros paveldo apskritojo stalo ekspertai autochtonų tautas, įskaitant kompleksinę jų kultūrinių ir intelektualinių teisių apsaugą, laikė vienu svarbiausių Konvencijos adresatų (UNESCO 2001).

Preliminarioje studijoje pabrėžta, kad *nematerialaus paveldo* sąvoka turi būti ir pakankamai plati, ir veiksminga (Blake 2001, 81). Veiksmingumo dėmuo buvo reikalingas siekiant išvengti tam tikros politinės problematikos, pavyzdžiui, siejamos su kalbų ir tarmių apsauga, ir baiminantis nematerialumo sampratos platumo, nes nematerialaus paveldo reiškiniais galima įvardyti beveik viską.

Ikikonvencinės nematerialaus kultūros paveldo koncepcijos taikymo praktikos

Besikristalizuojančios UNESCO nematerialaus paveldo koncepcijos užuomazgos matomos dviejose bandomosiose UNESCO programose: Gyvųjų žmonių lobių (1993–2003) ir Žmonijos žodinio ir nematerialaus kultūros

paveldo šedevrų (2001–2005). Jose pradėta orientuotis į platesnę nei folkloras nematerialaus paveldo sampratą.

Gyvųjų žmonijos lobių programa buvo skirta išimtinai tradicijų gyvųjų perdavėjų ir perdavimo būdų apsaugai. Šią gyvųjų tradicijų saugotojus sureikšminusią programą inspiravo ilgametės Japonijos (vykdoma nuo 1950 m.) ir Korėjos Respublikos (vykdoma nuo 1960 m.) praktikos skelbti nacionalinių *gyvųjų lobių*, t. y. reikšmingų nematerialaus paveldo vertybių saugotųjų, sąrašus bei teikti jiems paramą. UNESCO parengė nacionalinių gyvųjų žmonijos lobių sistemų kūrimo gaires (UNESCO 1993) ir paskatino tokių sistemų atsiradimą Čekijoje, Prancūzijoje, Senegale, Nigerijoje, Kambodžoje ir Mongolijoje. Visgi ši programa pasaulyje taip ir neišplito bei liko tik nacionalinio kai kurių valstybių lygmens (Blake 2001, 5). Iniciatyva vertinta rezervuotai: viena vertus, pripažinta pirmojo bandymo pritaikyti Pasaulio paveldo konvencijos modelį nematerialiam paveldui svarba, antra vertus, kritikuotas jo ekskliuzyvus pobūdis (Aikawa-Faure 2014, 38–51). Nors priėmus Konvenciją ši programa sustabdyta, Konvencijos nuostatose atkartoti kai kurie jos kriterijai: kūrybingumas, socialinio ir kultūrinio konteksto reikšmė, svarba bendruomenei, grupei, grėsmės gyvybingumui. Tiesa, priešingai nei šioje programoje, Konvencijoje konceptualiai atsisakyta privalomo aukštos meistrystės reikavimo ir hierarchizavimo aspekto plačiąja prasme – joje neakcentuojami aukščiausio laipsnio įgūdžiai, talentingumas, genialumas.

Žmonijos žodinio ir nematerialaus kultūros paveldo šedevrų programoje (UNESCO 2000b, 2002a), kuri yra dabartinių UNESCO nematerialaus kultūros paveldo sąrašų prototipas, praktiškai buvo išplėsta nematerialaus kultūros paveldo samprata, įtraukiant tradicinės kultūros raiškas ir jų koncentracijos vietas – kultūros erdves. Vis dėlto, anot Blake (2001, 47), panašiai kaip Gyvųjų žmonijos lobių programoje, šioje programoje kaip veidrodyje atspindėjo Pasaulio paveldo sąrašų kriterijai. Ši programa pasižymėjo išskirtinės vertės, hierarchizuoto požiūrio į vertybes kaip į šedevrus, unikalumo, kūrėjo genialumo, įgūdžių tobulumo, archajiškumo reikšmės akcentavimu. Kaip ir sudarant Pasaulio paveldo sąrašus, joje sureikšmintas ekspertų vaidmuo, nes siekiant įrodyti išskirtinę vertę prašyta pateikti daug istorinių, meninių, etnologinių, sociologinių, antropologinių, lingvistinių arba literatūrinių argumentų.

Nepaisant Konvencijos ir aptariamos programos konceptualių skirtumų, pastarosios indėlis didžiausias, praktiškai išbandant nematerialaus paveldo modelį, atsispiriant nuo platesnės nei folkloras srities sąvokos ir nustatant prioritetinius tikslus: pripažinimą, išsaugojimą, dokumentavimą, nacionalinių sąvadų sudarymą, administracinių apsaugos priemonių įgyvendinimą, tradicinių amatininkų ir vietos praktikų įtrauktį identifikuojant ir gaivinant nematerialų kultūros paveldą.

Šios ikikonvencinės programos giminytė su Konvencija nulėmė, kad į Reprezentatyvųjų žmonijos nematerialaus kultūros paveldo sąrašą pirmiausia buvo įrašytos visos iki Konvencijos įsigaliojimo žmonijos žodinio ir nematerialaus kultūros paveldo šedevrais paskelbtos vertybės. Tai – 90 pirmųjų UNESCO Reprezentatyviojo sąrašo įrašų (2008), įskaitant kryždirbystę ir Baltijos šalių dainų ir šokių švenčių tradiciją. Automatiškai perkeltos anksčiau šedevrais vadintos vertybės yra artimesnės siauresnei kultūros vertybių sampratai ir folkloro paradigmai. Pavyzdžiui, dauguma šedevrų reprezentuoja atlikimo menus, ir didelė jų dalis yra tipiškos muzikinio folkloro arba su juo siejamos sceninės raiškos.

Teisinės alternatyvos

UNESCO studijoje buvo pasiūlytos kelios galimybės, kokiame naujame teisiename dokumente galėtų būti įtvirtinta platesnė nematerialaus paveldo srities samprata (Blake 2001, 72).

Ketinimų įtraukti nematerialaus paveldo konotaciją būta jau rengiant Pasaulio kultūros ir gamtos paveldo apsaugos konvenciją, tačiau galutinėje šio dokumento versijoje (UNESCO 1972) jos nebeliko. Viena iš teisinio nematerialaus paveldo reglamentavimo galimybių, Blake manymu, buvo atskiras 1972 m. Konvencijos protokolas. Vis dėlto ilgas probleminių aspektų sąrašas paaiškino, kodėl vėliau šios minties atsisakyta. Pavyzdžiui, į nematerialų kultūros paveldą neturėtų būti žvelgiama iš europocentriškos perspektyvos ir jam neturėtų būti taikomas išskirtinės visuotinės vertės kriterijus. Pasaulio paveldo sąrašo sudarymo mechanizmas esantis pernelyg sudėtingas, o pats sąrašas jau ir taip per ilgas, kad galėtų būti dar plečiamas, įtraukiant nematerialaus paveldo vertybes. Todėl reikėtų naujų šiai specifinei paveldo formai adaptuotų kriterijų ir, tikėtina, tam nepakaktų atskiro protokolo – tektų keisti visą 1972 m. Konvencijos tekstą ir taip sukelti teisinę koliziją šalims narėms.

Antroji teorinė galimybė – nauja Rekomendacijos (UNESCO 1989) redakcija. Be kitų, jau aptartų siauros sampratos apibrėžimo aspektų, šios alternatyvos silpnybė – finansinės paramos mechanizmo nebuvimas.

Tiek pirmosios aptartos 1972 m. Konvencijos protokolo, tiek visiškai naujo teisinio instrumento atveju daugiau dėmesio skirta teisiškai stipresnę reglamentavimo galią turintiems instrumentams – konvencijų, o ne rekomendacijų formatams. Blake pasiūlė net tris galimo naujo teisinio instrumento variantus. Pirmasis, kaip specifinė reglamentavimo priemonė *sui generis*, leistų susitelkti į intelektualinės nuosavybės apsaugą. Šiam variantui prikištas ribotumas ir taikymo sudėtingumas. Antrasis variantas būtų 1972 m. Konvencijos principų ir mechanizmo variacija, pritaikyta nematerialiam kultūros paveldui.

Šio, tik į sąrašus orientuoto varianto silpnybė – selektyvūs, per siauri taikymo principai (Blake 2001, 89–90), stiprybė – veikiantis paramos fondas ir efektyvus tarptautinis ekspertavimo mechanizmas. Akcentuodama būtinybę užtikrinti platesnio spektro paveldosaugą, Blake iškelė „kasdieniškų, įprastų elementų“ (angl. *more mundane elements*) apsaugos reikšmę. Trečioji, pozityviausiai įvertinta galimybė – pirmosios ir antrosios galimybių junginys, kuriuo orientuojamasi į holistinę šios paveldo srities apsaugą, neapsiribojant sąrašuose esančiomis vertybėmis. Buvo pasirinkta trečioji galimybė, suvokiant, kad ateityje teks spręsti apibrėžimo aprėpties, šalių išpareigojimų, paprotinių, moralinių teisių problemas.

Terminija, sąvokų alternatyvos, taikymo kritika

Konceptualizuojant modelį reikėjo apsibrėžti pagrindinę sąvoką ir drauge taikymo sritį. Kaip jau aptarta, terminas *folkloras* įvardytas kaip per siauras bei turintis neigiamų konotacijų. Preliminarioje studijoje sąvoką *nematerialus kultūros paveldas* Blake vertino kritiškai. Jos manymu, nuo XX a. 8 dešimtmečio šis terminas daugiausia sietas su nematerialiais materialaus kultūros paveldo aspektais. *Liaudies kultūra* esanti per siaura, nes neaprepia aukštosios (elito) kultūros (pavyzdžiui, jai priskirtinų Vietnamo dvaro šokių). *Tradicinė kultūra* suponuoja, kad tai – statiška, nedinamiška, neevoliucionuojanti, su nekintančia praeitimi siejama kultūra. *Gyvoji kultūra* apima būtinas reikšmes, tačiau yra nepakankama aptariamai sričiai apibūdinti. *Žodinė kultūra* neaprepia visų šios srities raiškos formų. Sąvoka *kultūros ir intelektualinė nuosavybė* turi probleminių aspektų, susijusių su žodžiu *nuosavybė*, ir kt. 2001 m. Blake siūlė ieškoti naujos sąvokos, kuri aprėptų žodžių *tradicinis*, *žodinis*, *liaudies* ir *gyvasis* reikšmes. Tokia ideali sąvoka taip ir nebuvo pasiūlyta.

2001 m. Turine UNESCO surengto ekspertų apskritojo stalo metu išryškėjo, kad mažiausiai problemų kelia sąvoka *nematerialus kultūros paveldas* (UNESCO 2001). Ji gali būti vartojama plačiausia prasme (kultūros raiškos ir žinios). Tuo pat metu išvelgta pavojaus dėl kai kurių paprotinių praktikų ir žmogaus teisių prieštarų, nematerialaus paveldo dekontekstualizacijos, vertybių hierarchizavimo, gyvųjų reiškinų konservacijos ir kt.

Naują teisinį instrumentą taip pat pasiūlyta atriboti nuo neišspręstų ir ginčytinų probleminių aspektų *sui generis*, siejamų su intelektinių teisių, bioįvairovės, genetikos, vietos tautų teisių apsauga, grindžiant jį vien kultūrine nematerialaus kultūros paveldo perspektyva. Tad buvo deklaruojama, kad siekiant išvengti egzistuojančių teisinių mechanizmų (pavyzdžiui, WIPO) dubliavimo ir interesų konfliktų, kylančių dėl ekonominių teisių, žemių nuosavybės teisių

ir tautinių mažumų savęs apibrėžties problemų (UNESCO 2001), tam tikras sampratos apribojimas buvo būtinas.

Tinkamų sąvokų, terminijos pasirinkimas naujosios paradigmos kūrėjams buvo didelis iššūkis ne tik dėl to, kad beveik kiekviena svarstyta sritį apibendrinanti sąvoka turėjo trūkumų arba kėlė nereikalingų konotacijų. Pirmiausia norėta, kad sritis tuo pat metu būtų ir plati, ir pragmatiškai siaura. Tad naujoji paradigma turėjo aprėpti visas įmanomas tradicines kultūros raiškas, tačiau neakcentuoti probleminių nuosavybės teisių, vidaus politikos problemas eskaluoti galinčių aspektų (tautinių mažumų, vietos tautų kalbų ir pan.) ir nedubliuoti kitų teisės aktų.

Probleminiai naujojo modelio taikymo praktikoje aspektai

Pasaulio paveldo modelio šešėlyje, arba kam kas priklauso?

Kaip jau minėta, Pasaulio kultūros ir gamtos apsaugos konvencija (UNESCO 1972) buvo *motininis* teisės aktas, kuris inspiravo 2003 m. Konvencijos kūrėjus, tačiau iš esmės skiriasi jį grindžiančia paveldo samprata ir taikymo nuostatomis. Praktikoje, ypač UNESCO nematerialaus paveldo sąrašų nominacijų svarstymo procesuose, iškylantys probleminiai klausimai ir net konfliktai dažnai siejami būtent su 1972 m. Konvencijos, sutelktos į materialų paveldą, sampratos aspektais, praktikoje klaidingai integruojamais į nematerialaus kultūros paveldo išsaugojimo sistemą.

Materialaus paveldo paradigma ir nacionalistinis diskursas lemia, kad valstybės arba vietos bendruomenės dažnai būna linkusios į sąrašus įrašytas vertybes interpretuoti kaip absoliučią nuosavybę. Tad UNESCO sąrašų įrašai būna prilyginami tam tikram patentui, kurį legitimuoja įrašymo į sąrašą faktas. Tarpvalstybinių arba vietos konfliktų galimybės galutinai nepanaikina nei *dvigubi* (tipologiškai itin artimų vertybių) UNESCO sąrašų įrašai, nei daugiašalės nominacijos, kurias UNESCO skatina kaip gerą daugiakultūrio bendradarbiavimo praktiką, sureikšminančią ir net prioritetizuojančią transnacionalines vertybes. Kartais UNESCO sąrašai pasitarnauja kaip įrankis, išryškinantis esamus politinius vidaus ir išorės nesutarimus, priešišką bei konkurenciją.

Tarptautiniai UNESCO nematerialaus paveldo sąrašai kartais prilyginami „grožio konkursui“ (Schreiber 2017, 448) arba šalių narių minkštosios galios instrumentams, kuriuos jos pasitelkia savotiškoms varžyboms, periodiškai palaipsniui vis didindamos pripažintų reprezentacinių kultūros raiškų skaičių.

Paveldosaugos procesai dažnai būna pagrįsti selektyvumu, nes visuomet kas nors turi nuspręsti, kurie praeities elementai ir kaip bus interpretuojami, propaguojami ir traktuojami kaip paveldas, formuojamas pagal šių dienų politikų poreikius (Aykan 2015, 951). Net jei UNESCO sąrašuose esančios vertybės tarptautiniu mastu reprezentuojamos kaip transnacionalinės, tai dar nereiškia, kad jos taip pristatomos ir nacionaliniu lygmeniu. Praktikoje nacionaliniuose kontekstuose šis paradigmatis aspektas, kuriuo teigiamas atvirumas, paveldo kaitos ir dinamikos galimybė, būna menkai suvokiamas. Tai sudaro sąlygas vis kilti tarpvalstybiniams arba vietos bendruomenių tarpusavio konfliktams, nors vienas iš daugiašalių nominacijų tikslų buvo siekis būtent ateityje išvengti tokių konfliktų. *Nuosavybės* sąvoka ir monumentalaus paveldo paradigma buvo atsietą nuo nematerialaus kultūros paveldo koncepto, bet jos abi atkakliai vis grįžta ir įsikūnija vietos veikėjų praktikose (Bendix ir Hafstein 2009, 10) bei politikų pareiškimuose.

Turkijos iniciatyva parengta daugiašalė (12 šalių) Naujųjų Metų šventės Novrūzo (*Nouruz*) nominacija, anot kai kurių kritikų, iš dalies legitimavo šios tradicijos atskyrimą nuo kurdų *Newroz* (Aykan 2015, 951). Armėnijos vardu pateiktos, dar 2005 m. UNESCO pripažintos muzikos instrumento duduko tradicijos įrašas sukėlė Azerbaidžano nepasitenkinimą, nes esą analogiškas instrumentas būdingas ir azerų kultūrai. Nuo 2012 m. Azerbaidžanas ir Turkija vis bando (kol kas nesėkmingai) pateikti dudukui giminingo instrumento balabano paraišką. Į tai Armėnija reagavo kaltinimais, kad taip norima privatizuoti Armėnijos kultūrą (Armedia 2020). Į Reprezentatyvųjų sąrašą įrašius Armėnijos lavašo gaminimo kultūrą, Azerbaidžanas paskelbė viešą pasipiktinimo deklaraciją (Lomsadze 2014). Netrukus Azerbaidžano ir Turkijos vardu buvo pateikta atskira paraiška, ir 2016 m. į UNESCO Reprezentatyvųjų sąrašą buvo įtraukta lavašo ir kitų tradicinių duonos atmainų tradicija. Azerbaidžano vardu UNESCO Nematerialaus kultūros paveldo, kuriam reikalinga neatidėliotina apsauga, sąrašui 2013 m. pateikta tradicinio žirgų sporto čougano (*Chovqan*) paraiška sukėlė didelį Irano nepasitenkinimą (Heil 2013), o 2017 m. į UNESCO Reprezentatyvųjų sąrašą buvo atskirai įrašyta beveik analogiška Irano pateikta čougano (*Chogan*) tradicija.

Panašių atvejų būta ir Lietuvoje. 2021 m. kibinų paminėjimas Lietuvos totorių gastronomicinės tradicijos paraiškoje, įrašytoje į Lietuvos nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadą (LNKC 2020), sukėlė karaimų bendruomenės nepasitenkinimą. 2014 m. Lietuvos pirtininkai jautriai sureagavo į Estijos vardu pateiktos dūminės pirties *Võromaa* įrašymą į UNESCO sąrašą (TV3 2014) ir baiminosi, kad Estijos nominacija esą savotiškai paneigs dūminės pirties egzistavimą Lietuvoje arba užkirs kelią šiai Lietuvoje egzistuojančiai tradicijai pretenduoti į UNESCO sąrašą ateityje.

Vis dėlto *dvigubi* įrašai nebūtinai yra problemiški: Reprezentatyviajame sąraše galima rasti ne vienos giminingos, tipologiškai panašios vertybės pavyzdį (2017 m. įrašytas Airijos *Uilleann* dūdmaišis, 2015 m. įtraukta Slovakijos dūdmaišių kultūra ir kt.). Tokie įrašai iliustruoja idealistinę teorinį UNESCO modelį ir paneigia hipotetinę giminingų vertybių įrašų konkurenciją arba priešišumą.

Visgi dauguma į UNESCO sąrašus įrašomų nematerialaus kultūros paveldo vertybių pirmiausia yra nacionalinės reikšmės nominuojančiai šaliai. Pastaraisiais metais daugiašalių nominacijų padaugėjo (2021–2020 m. – 18 vertybių, 2019–2018 – 10 vertybių, 2012–2009 m. – 4 vertybės), bet jos tesudaro iš viso 10 proc. į sąrašus įrašytų vertybių. Tai reiškia, kad nacionalinėse valstybių darbotvarkėse dažnai buvo ir yra keliama politiniai, nebūtinai su paveldosauga susiję tikslai, prioritetą teikiant nacionalinėms vertybių paraiškom. Daugiašalių paraiškų daugiausia pateikiama Vakarų Europoje; šie akivaizdūs regionų skirtumai sietini su globalios politikos praktika. Anot kai kurių mokslininkų, UNESCO šiai problemai turėtų skirti daugiau dėmesio. Paveldą reikia vertinti transnacionaliniu principu ir taip užkirsti kelią Konvencijos kaip patentus išduodančio instrumento sampratai (Aykan 2015, 958).

Pasiklydę vertime: reprezentatyvusis = tipiškas ar išskirtinis?

Konvencijos kūrėjai kaip negatyvų aspektą įvardijo šalių bandymus sąrašams pristatyti nematerialaus paveldo vertybes kaip išskirtinius, analogų neturinčius pavyzdžius, sekant Pasaulio paveldo sąrašuose taikomu įspūdingiausių materialaus kultūros paveldo vertybių sąrašo principu (Blake 2014, 298). Pagal pirminį sumanymą, nematerialaus paveldo sąrašai sudaromi remiantis reprezentavimo principu, priešingu nuostatom, grindžiančioms Pasaulio paveldo sąrašo konstravimo modelį. Reprezentavimo principą grindžia nuostata, kad kiekviena į Reprerentatyvųjį sąrašą įrašyta vertybė gali turėti tipologiškai giminingų formų, egzistuojančių kitose šalyse arba net kitose tos pačios šalies vietovėse. Šiuo atveju sąrašo tikslas – demonstruoti dinamišką kultūros paveldo formų įvairovę, o ne inventorizuoti visas išskirtines unikalias ir autentiškas paveldo vertybes, priskiriant jas vienam savininkui – saugotojui arba valdytojui, – kaip įprasta materialaus paveldo apsaugos sistemoje.

Adekvaičią nematerialaus paveldo modelio sampratą apsunkina lingvistiniai Konvencijos vertimų į nacionalines kalbas niuansai. Pavyzdžiui, populiariausio UNESCO nematerialaus paveldo sąrašo pavadinime anglų ir prancūzų kalbomis, kuriomis skelbiamos oficialios Konvencijos versijos, sąrašas apibūdinamas būdvardžiais „representative“ (angl.) ir „représentative“ (pranc.). Pirminės šio žodžio reikšmės anglų ir prancūzų kalbose yra *tipiškas*, *atstovaujantis kuriai nors kultūrai*, *platesnei grupei pavyzdys* (OED 2023; Larousse 2023).

Verčiant Konvencijos pavadinimą į lietuvių kalbą, pasirinktas pažodinis variantas – sąrašas apibūdinamas tarptautiniu žodžiu *representatyvusis*. Vis dėlto lietuvių kalboje žodis *representatyvus*, pirmiausia, reiškia *galintis reprezentuoti; orios išvaizdos, skirtas kam nors atstovauti, ypač parodyti gerąsias savybes* (Vaitkevičiūtė 2000). Ori išvaizda ir reprezentacinės gerosios savybės, keliančios prestižą ir atspindinčios pasaulinę vertę, labiau siejasi su materialaus paveldo *išskirtinės visuotinės vertės* reikšminiu aspektu, t. y. pripažinimu *išskirtiniausiu* arba *unikaliausiu*, nei su paprasta nuoroda į lygiavertį atstovavimą kuriai nors vienai iš daugelio pasaulyje egzistuojančių kultūros raiškų. Oficialiose Konvencijos kalbose šiuo žodžiu tiesiog nurodoma, kad sąrašuose skelbiamos tik vienos iš daugelio kitų jau įrašytų ir daugybės ateityje galimų įrašyti nematerialaus paveldo formų. Vis dėlto daugelyje vertimų į nacionalines kalbas, kaip ir lietuvių kalboje, šis tarptautinis žodis suponuoja išskirtinumą, prestižą ir reprezentatyvumą, tad klaidina.

Kalba – raiškos priemonė ar pati raiška?

Grįžtant prie Konvencijos ištakų ir ją kuriant neatsakytų klausimų, kai kurie iš jų, nors ir nustumti į šalį, vis iškyla praktikoje dėl dviprasmiškų Konvencijos formuluočių, kurias galima įvairiai interpretuoti. Tai pasakytina apie itin painiai suformuluotą kalbos apibūdinimą Konvencijoje. Vardijant ir nusakant nematerialaus kultūros paveldo raiškos sritis, konkrečiai vieną jų – žodinės kūrybos tradicijas ir išraiškos formas, kalba apibūdinama kaip „nematerialaus kultūros paveldo raiškos priemonė“. Tad kalba suprantama kaip reikšmingas įrankis kitoms žodinėms tradicijoms reikštis, tačiau nelaikoma savarankiška nematerialaus paveldo raiškos sritimi *per se* (iš viso nurodytos penkios tokios savarankiškos sritys). Tai reiškia, kad kalbos arba tarmės į UNESCO sąrašus nėra įrašomos kaip savarankiškos vertybės.

Nekyla abejonių, kad kalbos kaip iš kartos į kartą perduodamas, nuolat perkuriamas arba atkuriamas, kultūros tapatybės ir tęstinumo pojūtį teikiantis paveldas (UNESCO 2003, 2 str.) atitinka Konvencijos *nematerialaus kultūros paveldo* apibrėžimą ir sampratą (Smeets 2004; Bialostocka 2017). Kuriant nematerialaus kultūros paveldo modelį, šis aspektas apeitas siekiant kompromiso tarp valstybių, kurių dalis, tikėtina, dėl politinių sumetimų baiminosi reikšmingesnio vietos kalbų ir tautinių mažumų teisių pripažinimo. Formaliai argumentuota, kad nenorima dubliuoti kitų teisės instrumentų arba UNESCO programų (UNESCO 2002b). Kai kurie ekspertai šį kompromisą vertino gana kritiškai (Cornu 2020, 54–67), kaip „žingsnį atgal nuo 2001 m. Kultūrų įvairovės deklaracijos“. Tarptautinis kalbų ir tarmių pripažinimas saugotinu nematerialiu paveldu nuolat keliamas vietos arba nacionaliniu lygmeniu. Prie šio klausimo reguliariai grįžtama ir Lietuvoje, tiesa, dažnai

hiperbolizuotai sureikšminant globalizacijos grėsmes bendrinei lietuvių kalbai išnykti (Jankevičienė 2018).

Priešingai nei tarptautiniuose UNESCO sąrašuose, kuriuose nuo 2009 m. nėra nė vieno įrašo, tiesiogiai siejamo su kalbomis, nacionaliniuose nematerialaus paveldo sąvaduose kalbos ir kalbų reiškiniai dažnai traktuojami kaip savarankiška nematerialaus paveldo raiškos sritis. Minėtuose sąvaduose kalboms dažnai skiriamas principinis vaidmuo. Į juos įrašomi dialektai, vietos kalbos arba net kalbų reiškiniai kaip būtinos apsaugos reikalaujančios vertybės *per se*. Pavyzdžiui, Austrijos sąvade yra įrašytos net dvi tarmės (*Montalon* ir *Ötztal*), romų kalba, ženklų kalba, Tirolio vietovardžių; Liuksemburgo sąvade – namų ir laukų pavadinimų, Lietuvoje – vietovardžių (nebegyvenamų kaimų pavadinimų) ir t. t. Tiesa, nėra žinoma atvejų, kad į tokius sąvadás būtų įrašytos bendrinės kalbos formos.

Dėl kalbų nelaikymo savarankiška nematerialaus kultūros paveldo rūšimi sunkesnių probleminių atvejų tarptautiniu mastu neatsirado, bet savita nematerialaus paveldo samprata nacionaliniuose kontekstuose, Konvencijos šalims kalbas arba tarmes traktuojant kaip nematerialų paveldą, skatina kvestionuoti globaliai priimtą nematerialaus paveldo sampratą.

Ar pavyko užtikrinti bendruomenių ir autochtonų intelektinių teisių apsaugą?

Panašiai kaip kalbos traktavimą, bendruomenių ir autochtonų teisių apsaugos klausimus dar rengiant Konvenciją nuspręsta palikti paraštėse, siekiant išvengti konflikto tarp šias temas norėjusių akcentuoti ir aktyviai tam besipriešinusių šalių. Kaip ir prieš du dešimtmečius, intelektinių teisių apsauga nematerialaus kultūros paveldo srityje tebėra tik rekomendacija arba lūkestis, kad šis klausimas būtų sprendžiamas, ateityje plėtojant bendradarbiavimą su WIPO (Blake 2014, 303).

Konvencijoje bei jos įgyvendinimo direktyvose (UNESCO 2022) autochtonų tautos ir bendruomenių intelektinės teisės paminėtos tik netiesiogiai ir epizodiškai, o atitinkamos nuostatos Konvencijos Etikos principuose (UNESCO 2015) neturi įpareigojančios teisinės galios.

Vertinant daugiašalių organizacijų veikimo principus pastebima, kad net autochtonų tautoms skirtos gebėjimų stiprinimo programos gali nulemti tam tikrą autochtonų paveldo „kolonizaciją“ arba „akultūraciją“: bendruomenių atstovai paverčiami „patogiais pašnekovais“, o jų gebėjimai ginčyti sprendimus ir veikimo būdus ribojami (Bellier 2013, 177–201). Sunku užginčyti požiūrį, kurį turintieji kritikuoja bendruomenių, įskaitant autochtonus, vaidmens idealizavimą (Bortolotto 2015, 249–272) ir teigia, kad praktikoje būtent valdžios institucijos priima galutinius sprendimus dėl to, kokiomis formomis ir laipsniu

įsitrauks autochtonų tautų organizacijos bei bendruomenės ir sykiu kiek veiksmingai bus užtikrinamos jų teisės.

Intelektinių teisių dėmens Konvencijoje atsisakyta dėl to, kad aptariamoje srityje identifikuoti vieną autorių, kūrėją itin sudėtinga. Intelektinių teisių apsaugos instrumentai yra nukreipti į privačią ir dažnai individualią nuosavybę, o ne į visos bendruomenės kultūrinę tapatybę (Nwabueze 2013, 183–184). Pašalinusi šią probleminę sritį iš Konvencijos taikymo lauko, UNESCO paliko šią temą WIPO. Pastaroji kaip šios srities apsaugos priemonių variantus siūlo arba deklaratyviais autochtonų bendruomenių ir valdžios institucijų sutartis, arba teisių apsaugą patentais, saugomas geografines nuorodas ir kt. Tačiau bendruomenių, įskaitant autochtonus, teisių apsaugos atveju daugelio priemonių taikyti dažniausiai neįmanoma. Pavyzdžiui, saugomos geografinės, kilmės vietos arba garantuoto tradicinio gaminio nuorodos paprastai siejasi su griežtai priskiriamos nuosavybės arba fiksuoto (užkonservuoto) gaminio autentiškumo kategorija, o tai conceptualiai prieštarautų nematerialaus paveldo modeliui. Galiausiai, neretai neįmanoma identifikuoti individualaus kūrėjo. Rimtesnio bendruomenių teisių apsaugos dėmens nebuvimą bandoma formaliai kompensuoti pabrėžiant būtiną išankstinį bendruomenių sutikimą teikti paraiškas į UNESCO sąrašus.

Nematerialaus paveldo neetiško naudojimo (tradicinio dizaino, motyvų, simbolių, meno kūrinių pasisavinimo siekiant komercinės naudos, neinformavus ir nepaprašius bendruomenių leidimo) atvejų yra ne vienas. Pavyzdžiui, yra žinoma, kad maorių kultūros elementų buvo panaudota garsių prekybos ženklų („Lego“, „Jean Paul Gautier“, „Philip Morris“) reklamoje (Holloway 2001; Adjahi 2015, 19; Espiner 2019). Lietuvoje Čekoniškių verbų rišėjų bendruomenės skundžiasi, kad tarptautinėse prekybos platformose jau galima įsigyti pigesnių Kinijos gamintojų verbų replikų, o tai mažina iš šios tradicijos praktikų Lietuvoje gaunamą pelną.

Konstatavus šiuos ir kitus sąmoningai neišplėtotus nematerialaus paveldo koncepto aspektus ir neradus veiksmingo sprendimo, Konvencijos kūrėjams beliko replikuoti, kad esą neįmanoma, jog tarptautinės teisės aktas atlieptų visų subnacionalinių grupių poreikius ir lūkesčius (Blake 2014, 292). Esą praktikoje pernelyg susitelkiama į tarptautinių UNESCO sąrašų sudarymo mechanizmus ir pamirštama, kad esminis Konvencijos tikslas – pasiūlyti išsaugojimo priemonės apskritai ir užtikrinti bendruomenių įtrauktį.

Visgi prieš 20 metų kertiniais laikyti probleminiai intelektinių teisių apsaugos aspektai nė kiek neprarado aktualumo. Šalys savo ruožtu teikia pirmenybę ne jiems, o tarptautiniam prestižui, kurį užtikrina vertybių įrašymas į UNESCO sąrašus. Tad galbūt problemos priežastis yra susijusi su pačiu Konvencijos dokumentu, o ne modelio samprata arba taikymo procedūromis ir praktikomis?

Kieno rankose galia – ekspertų ar bendruomenių?

Vienas sudėtingiausių su Konvencija susijusių klausimų – neaiškus *bendruomenės* apibrėžimas ir nesukonkretintas bendruomenės pritarimo, įtraukties laipsnis bei metodai paveldo vertybių identifikavimo procese (Blake 2019; Bortolotto 2015). Tai vertybių paraiškų rengėjams ir valdžios institucijoms palieka itin daug interpretavimo (ir manipuliavimo) galimybių.

Konvencijoje *bendruomenės, grupės* ir *asmenys* reiškia veikėjus, dalyvaujančius nematerialaus paveldo vertybės praktikoje, ją perduodančius ir pripažįstančius savo kultūros tapatybės dalimi. Šis apibrėžimas gana talpus ir lankstus.

Nors Konvencijoje pripažįstamas (įtvirtinamas) naujas socialinių veikėjų (bendruomenių) vaidmuo, priklausomai nuo kultūrinio, politinio ir institucinio konteksto, įvairiose šalyse *bendruomenės* ir įtraukties sampratos skiriasi. Daugelis mokslininkų įtraukia prieigą laiko tiesiog viena iš demokratizacijos krypčių, kuri kelia etinių klausimų ir skatina bendruomenių dalyvavimą. Kiti tyrėjai tokį požiūrį kritikuoja dėl *bendruomenės* idėjos romantizavimo (Deacon ir Bortolotto 2010, 31–41).

Paradoksalu, bet, kritikuojant glaudžiai persipynusias 1972 ir 2003 m. UNESCO konvencijų sampratas, tuo pat metu kaip trūkumas akcentuojama tai, kad nėra autoritetingos tarptautinės ekspertinės organizacijos, tokios kaip Tarptautinė gamtos apsaugos organizacija (IUCN) arba Tarptautinė paminklų ir vietovių taryba (ICOMOS) 1972 m. Konvencijos atveju (Blake 2014, 299–300). T. y., idealizuojant ir įtvirtinant bendruomenės įsitraukimą ir principą „iš apačios į viršų“, sykiu pripažįstama, kad bendruomenės įsitraukimas į nematerialaus kultūros paveldo išsaugojimo procesus praktikoje dažnai būna nevisavertis arba paviršutiniškas, todėl ilgimasi principą „iš viršaus į apačią“ atspindinčios ekspertinės galios.

Neretai konstatuojama, kad dabartinis Konvencijos sąrašų ekspertavimo mechanizmas nepakankamai veiksmingas. Iš šalims narėms atstovaujančių politikų, diplomatų, valstybės institucijų atstovų sudarytas Tarpvyriausybinių komitetas, kasmet skelbiantis į UNESCO nematerialaus kultūros paveldo sąrašus įrašomas vertybes, dažnai neatsižvelgia į ekspertų Vertinimo komisijos rekomendacijas. Pavyzdžiui, 2016 m. Tarpvyriausybinių komitetas neatsižvelgė į 80 proc. jos rekomendacijų (Blake 2019, 130).

Kai Tarpvyriausybinių komitetas svarstė autoritetingos skėtinės ekspertinės organizacijos poreikio klausimą, šios idėjos atsisakyta argumentuojant, kad sunku įsivaizduoti vieną visą sritį reprezentuojančią ekspertinę organizaciją (UNESCO 2008). Vietoje to galiausiai buvo pasirinktas kompromisinis mechanizmas: apibrėžto laikotarpio kadencijoms tvirtinama Vertinimo komisija, sudaryta iš šalių narių ekspertų ir bendruomenių (NVO).

Nepaisant pastangų stiprinti bendruomenių dalyvavimą vertybių identifikavimo ir paraiškų rengimo procese, bendruomenės dažnai nėra pajėgios pateikti visavertę medžiagą be išorės ekspertų įsitraukimo. Tad ekspertų dalyvavimo išvengti neįmanoma. Vis dėlto ekspertavimo transformacija pagal bendruomenių saviidentifikavimo principą, provokuojanti tyrimų ir dokumentacijos poreikio ribojimą bei tam tikrą antropologų jaučiamą delegitimizavimo jausmą, vertintina kaip reikšmingas dabartinės praktikos iššūkis (Bortolotto 2015, 259). Daugelis tyrėjų (pavyzdžiui, Smeets ir Deacon 2016) manė, kad viena centralizuotai vertybių paraiškas vertinanti ekspertinė organizacija yra nereikalinga. Anot jų, nešališką ekspertinę nuomonę gali teikti Nevyriausybinių organizacijų forumas (ICHNGOFORUM) ir Nematerialaus kultūros paveldo tyrėjų forumas, kuriuos būtina aktyviau įtraukti į vertinimo mechanizmus. Esą šie forumai ir įvairios kitos nevyriausybinės organizacijos atstovauja ir bendruomenėms bei tradicijų saugotojams. Taip teoriškai šių forumų ekspertai priartinami arba net prilyginami bendruomenėms, nes tai atitinka Konvencijos dvasią, tačiau eksperto ir bendruomenės dichotomija ir toliau išlieka ryški, abejojant, ar toks ekspertų buvimas tuo pat metu bendruomenių atstovais įmanomas. Praktikoje ekspertų vaidmuo dažnai būna nevienprasmis ir nebūtinai atitinka bendruomenių interesus: ekspertai gali turėti kelias atsakomybes, veikti kaip mokslininkai ir tuo pat metu dirbti ekspertais valstybės institucijose.

Vertybių paraiškas dažnai rengia bendruomenėms nepriklausantys ekspertai, ir kyla pagrįsta abejonė, kiek daugelyje šalių įmanoma reali bendruomenių įtrauktis. Ekspertų tarpininkavimas paveldosaugos srityje neabejotinai svarbus, bet minėti ekspertai turi savų profesinių arba politinių tikslų, kurie nebūtinai sutampa su bendruomenių interesais. Ir ekspertai, ir nevyriausybinės organizacijos ne visada būna nepriklausomi nuo valstybės kontrolės arba gali būti laikomi bendruomenių atstovais (Blake 2019, 131). Daugelyje šalių nevyriausybinių sektorius labai silpnas, todėl Konvencijos Nevyriausybiniame prie UNESCO akredituotų organizacijų forumo dominuojančia dauguma atstovaujama Šiaurės Amerika ir Vakarų Europa. Lietuva tokios akredituotos nevyriausybinės organizacijos iki šiol neturi. Šiuo klausimu Lietuvos atvejis įdomus tuo, kad tarp 2017 m. patvirtintų kriterijų, taikomų Lietuvos nematerialaus kultūros paveldo vertybių paraiškoms, teikiamoms nacionaliniam sąvadui, yra įtrauktas punktas (6 iš 6), kuriame pabrėžiama ir įtvirtinama būtinybė remtis būtent ekspertų vertinimu: „vertybė svarbi, kaip ilgaamžės nacionalinės ar lokalinės kultūros tradicijos išraiška jos tyrinėtojų, plėtotojų požiūriu“ (LNKC 2017a). Taip suformuluotas kriterijus būdingas materialaus kultūros paveldo apsaugos ir ikikonvenciniam folkloro apsaugos modeliams, hiperbolizuojantiems ekspertų svarbą ir archajiškumo aspektus. Daugumoje Europos šalių nacionalinių nematerialaus kultūros paveldo sąvadų remiamasi Konvencijos ir Įgyvendinimo direktyvų

nuostatais ir kriterijais, tarp kurių tokio ekspertų įtakos sureikšminančio kriterijaus bent jau formaliai nėra, o materialaus paveldo ir folkloro paradigmoms būdingi autentikos, archaikos, unikalumo arba išskirtinumo aspektai sąmoningai atmetami kaip neatitinkantys Konvencijos dvasios.

Ar buvo verta?

Akivaizdu, kad, priėmus Konvenciją, po 2003 m. įvyko paradigmatis pokytis. Pirmiausia, *kultūros paveldo* sąvoka iš esmės tapo platesnė – nuo šiol apima ir nematerialų paveldą. Tokia samprata įsitvirtino viešajame paveldo diskurse, tarptautinėje paveldo teisėje, įvairių šalių nacionalinėje kultūros politikoje ir strategijose. Nacionalinėje teisėje imta plačiai vartoti su šia paradigma siejama terminija, kai kuriose šalyse, pavyzdžiui, Ispanijoje, Latvijoje ir kt., buvo priimti nematerialaus paveldo sričiai skirti įstatymai.

Siekiant skatinti šio paveldo žinomumą, pripažinimą bei visuomenės sąmoningumą ir stiprinti paveldą puoselėjančias bendruomenes, šalys narės, įgyvendinančios Konvenciją, buvo įpareigosios kurti nacionalinius nematerialaus kultūros paveldo sąvadus ir kas šešerius metus rengti išsamias nematerialaus kultūros paveldo srities ataskaitas. Priklausomai nuo konteksto ir kultūros politikos įvairiose šalyse, nacionalinių sąvadų ir registrų mechanizmai skiriasi, tačiau daugeliu atvejų naujosios praktikos nebetapatinamos su vien etnografinio tipo dokumentacijos rinkimu. Vietoje to orientuojamasi į šią dieną gyvybingas raiškų formas, jų socialines ir kultūrinės funkcijas dabarties visuomenėje.

Nepaisant su bendruomenių įtrauktimi susijusių iššūkių, bendruomenės dalyvavimo reikalaujama ne tik visuose sąvadams, tarptautiniams sąrašams ir registrams teikiamų vertybių paraiškų rengimo etapuose, bet ir nematerialaus kultūros paveldo išsaugojimo priemonių rengimo procesuose. Bent jau teorinėje plotmėje požiūris į bendruomenes pasikeitė: jos pripažįstamos svarbiausiomis veikėjomis nematerialaus kultūros paveldo lauke, ir įprastas paveldo valdymo principas „iš viršaus į apačią“ keičiamas principu „iš apačios į viršų“. Bendruomenių įtraukties galimybes daugiausia lemia šalies kultūros politikos sankloda, demokratijos tradicija bei praktika. Vis dėlto net tose šalyse, kuriose bendruomenių ir nevyriausybinių organizacijų dalyvavimas jau seniai yra įprastas visose visuomenės gyvenimo srityse, nacionalinių nematerialaus paveldo sąvadų sudarymo ir paraiškų rengimo procesai kartais vyksta bandymų, eksperimentų būdu, nes susiduriama su labai skirtingomis bendruomenėmis, jų įsitraukimo, skatinimo bei motyvavimo galimybėmis. Lietuvos nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas yra pildomas nuo 2017 m. ir kasmet į jį patenka naujos vertybės (LNKC 2019a). Iki 2022 m. į šį sąvadą įrašytomis

vertybėmis buvo paskelbti 55 reiškiniai, ir tik dalis paraiškų išsiskyrė ryškesniu bendruomenių įsitraukimu. Visgi bendruomeninio dalyvavimo praktika, kai į nematerialaus paveldo vertybių identifikavimo, pripažinimo ir išsaugojimo procesus įsijungia ne vien valstybės institucijos, bet ir nevyriausybinių organizacijų, įvairių profesinių interesų vienijamos asociacijos (pavyzdžiui, pirtininkai, Vilniaus universiteto alumnai ir kt.), kaimo vietovių bendruomenės arba tautinės bendrijos (pavyzdžiui, totorių, karaimų bendrijos), Lietuvoje randasi, nors ir pamažu bei nevisuotiniai.

Gana prieštaringai vertintini kai kurie gyvosiomis Lietuvos nematerialaus kultūros paveldo sąvado vertybėmis paskelbti reiškiniai (pavyzdžiui, Kupiškėnų vestuvės) (LNKC 2017b), kurie yra artimesni folkloro rekonstrukcijoms ir grynai sceninio pobūdžio dekontekstualizuotoms reprezentacijoms nei gyvojo paveldo raiškoms. Vis dėlto per kelerius metus (2017–2023 m.) įvyko ir netikėtų transformacijų. Vienas tokių atvejų – Musteikos drevinės bitininkystės muziejaus ir Dzūkijos nacionalinio parko pastangomis atgaivinta drevinių bitininkų bendruomenė. Beje, drevinę bitininkystę paskelbiant nematerialaus paveldo vertybe (LNKC 2019b), vertybė buvo artimesnė rekonstrukcijai, kurios funkcija – kultūrinio turizmo tikslais reprezentuoti archajišką kultūrą muziejaus lankytojams, o dabar naujų šio amato entuziastų dėka jis pamažu išeina už muziejaus ribų, gaivinamos jo kultūrinės, socialinės ir ūkinės funkcijos. Prieš keletą metų vieninteliai drevinės bitininkystės žinovai buvo du asmenys (buvęs ir esamas Nacionalinio Dzūkijos parko darbuotojai). 2022 m. surengti mokymai ir įteikti sertifikatai aštuoniems naujiems bitininkams, daugiausia darbingo amžiaus aplinkinių kaimų gyventojams. Panašūs bendruomeninio atgaivinimo arba savaiminio atgimimo procesai pastebimi ir kai kurių kitų į tarptautinius UNESCO sąrašus įrašytų vertybių atvejais. Pavyzdžiui, 2010 m. lietuviškas sutartines pripažinus UNESCO vertybėmis, jos išėjo iš folkloro grupių aplinkos ribų, išpopuliarėjo platesniuose visuomeniniuose ir bendruomeniniuose sambūriuose, mokymuose.

Nematerialaus kultūros paveldo modelis padėjo suformuluoti kintančioje visuomenėje egzistuojančios dinamiškos ir nuolat kintančios, gyvosios vertybės konceptą. *Mobilis in mobile* perspektyva leido atsitraukti nuo fiksuotos muziejinės arba sceninės folkloro ir liaudies kultūros autentikos, privalomų archajiškumo, unikalumo, išskirtinumo bei aukštos meninės vertės kriterijų ir teikti pirmenybę bendruomeninei socialinei ir kultūrinei dabarties vertėms. Tai buvo esminis lūžis, keliantis didelį iššūkį Rytų ir Vidurio Europos regiono šalims, įskaitant Lietuvą, kurioje iki 2003 m. dominavo folkloro modelis, priklausomai nuo nacionalinio konteksto, ir vėliau išlikęs mažiau ar daugiau aktyviai naudojamu nematerialaus paveldo modelio substratu.

Tiek tarptautiniu, tiek nacionaliniu lygmeniu nuolat kvestionuojama, kas gali būti laikoma nematerialaus paveldo vertybėmis, o Konvencijoje šalia

pagrindinių penkių šio paveldo rūšių (žodinių tradicijų, atlikimo menų, papročių / apeigų / švenčių, su gamta susijusios žinijos, amatų) nurodyta talpioji *inter alia* tapo vis reikšmingesnė. Į UNESCO Reprezentatyvųjų sąrašą įrašytos revoliucingai tradicinei nematerialaus kultūros paveldo sampratai tolimos Vokietijos tradicijos – kooperatyvų organizavimosi kaip visuomeninės bendrų interesų dalijimosi praktika (UNESCO ICH Lists, Germany, 2016) ir šiuolaikinio šokio praktika (UNESCO ICH Lists, Germany, 2022) – dar labiau išplėtė refleksijas (Kämpfe 2023) apie nematerialaus paveldo sritis kintančioje dabarties visuomenėje.

Lietuvos nematerialaus kultūros paveldo sąvadas pasipildė šiuolaikinės miesto kultūros tradicija – Vilniaus universiteto Fiziko dienos švente „FiDi“ (LNKC 2021), kurią sudėtinga sieti su etnine kultūra arba folkloru. Šis įvykis savaip išplėtė nematerialios kultūros sampratos ribas Lietuvoje, nes buvo pripažinta šiuolaikinės studentiškosios tradicijos svarba miesto kultūros tapatybei. Net tokie pavieniai reiškiniai žymi gyvą nematerialaus kultūros paveldo sampratos dinamiką, pastebimą ne tik teorijoje, bet ir praktikoje bei atsispindinčią kasmetiniuose Konvencijos Tarpyvyriausybinių komiteto debatuose, Vertinimo ekspertų komisijos ataskaitose ir periodiškai atnaujinamose Konvencijos įgyvendinimo direktyvose.

Vertinant nematerialų kultūros paveldą, atmestas ir nebetaikomas išskirtinės visuotinės vertės kriterijus – universalus aukštos meninės ir kultūrinės vertės matas, leidęs hierarchizuoti pasaulio kultūros ir gamtos paveldą. Tiek nacionalinių sąvadų, tiek tarptautinių nematerialaus kultūros paveldo sąrašų konstravimo principai vienodai traktuoja tiek lokalaus, tiek nacionalinio, tiek transnacionalinio pobūdžio vertybes, nepriklausomai nuo meninės vertės, bendruomenės dydžio, anksčiau įgyto pripažinimo ir kt. Bendruomeninio kriterijaus sureikšminimas ir jam teikiama pirmenybė leidžia minėtiems sąrašams vertybes teikti jų nelyginant su kitomis, jau įrašytomis, nes kiekviena jų individualiai reikšminga. Todėl, pavyzdžiui, į UNESCO Reprezentatyvųjų sąrašą buvo visiškai lygiavertiškai įrašytos vienoje pietryčių Estijos apskrityje praktikuojama dūminės pirties tradicija *Võromaa* (2014 m.) ir visoje Suomijoje paplitusi saunos kultūra (2020 m.). Į Lietuvos nacionalinį sąvadą 2017 m. lygiavertiškai įrašytos kryždirbystė bei jos simbolika visoje Lietuvoje ir kryžių lankymo tradicija Griškabūdžio apylinkėse.

Galiausiai, pamatiname Konvencijos *nematerialaus kultūros paveldo* apibrėžime įtvirtintas konceptualus pagarbos žmogaus teisėms aspektas yra vertingas dėl to, kad skatina refleksijos procesus visuomenėje tiek tarptautiniu, tiek nacionaliniu mastu. Paminėtini du tarptautinių atgarsį sukėlę atvejai, kai Konvencijos Tarpyvyriausybinių komiteto sprendimu vertybės buvo išbrauktos iš Reprezentatyviojo sąrašo dėl periodiškai pasikartojančių rasistinių ir

antisemitinių apraiškų Belgijos Alsto (*Aalst*) miesto karnavale ir Ato miesto šventėje *Ducasse d'Ath*.

Daugelis Užgavėnių (arba priešvėlykinio) laikotarpio karnavalų tradicijų Europoje yra išlaikiusios kai kuriuos antisemitinius, rasistinius arba kitokius aspektus, sunkiai suderinamus su dabarties visuomenės tolerancijos ir pagarbos kitoms tautoms principais. Turimi omenyje stereotipizuoti karnavalų personažai, kuriais išjuokiami kitataučiai, dažniausiai žydai, juodaodžiai, romai ir pan. Į UNESCO Reprezentatyvųjų sąrašą buvo įrašyta ir daugiau panašaus tipo karnavalinių tradicijų, tačiau iki šiol būtent dėl belgiškųjų Belgijos visuomenėje kilo viešas pasipiktinimas ir gauta skundų prašant išbraukti jas iš sąrašų.

Deklaratyvus vertybių išbraukimas iš sąrašų 2019 ir 2022 m. paliko abejonių, ar tai išsprendė problemą, ar užkirto kelią žmogaus teisių pažeidimams. 2022 m. aptariant šventę *Ducasse d'Ath*, Belgija ir kitos ją palaikiusios Europos šalys siūlė šventės dar neišbraukti, bet duoti laiko ieškoti sprendimų kartu su bendruomene, tikintis su žmogaus teisėmis nesuderinamų aspektų eliminavimo. Vis dėlto Tarpyvyriausybinių komitetas šį pasiūlymą atmetė. Galima būtų sutikti su tokio impulsyvaus sprendimo priešininkais, teigiančiais, kad atsiribojimo (išbraukimo iš sąrašo) atveju reiškinys tarsi paliekamas egzistuoti esama forma, neskatinant jokių pokyčių. Kita vertus, dalis antropologų kelia klausimą, ar tokia įtaka „iš viršaus“, daroma skatinant pašalinti nepageidaujamus vertybių elementus, neiškreipia pačių tradicijų (Blake 2014, 301). Panašu, kad bijantieji transformacijų jaučia nostalgiją paveldo autentiškumo išlaikymo kriterijui, tad ir vėl susiduriame su dviejų skirtingų – fiksuoto ir gyvo, kintančio paveldo sampratų kolizija.

Lietuvoje 2018 m. svarstant Pievėnuose praktikuojamos viduramžiškos Velyknakčio misterijos paraišką Lietuvos nacionaliniam sąvadui, po ilgų diskusijų vertybė nebuvo įtraukta. Įpaveldinti stereotipinį naratyvą apie „vėlykėdžius“, bandančius išvogti kryžių bažnyčioje, buvo atsisakyta.

2022 m. Lietuvos nacionalinio sąvado ekspertų komisija svarstė Šyvio šokdinimo tradicijos Gražiškiuose paraišką. Panašiai kaip Užgavėnėse, šioje tradicijoje šalia kitų persirengėlių personažų tradiciškai veikia „čigonų vagišių“ būrelis. Vertybę visgi nuspręsta įrašyti į sąvadą su sąlyga, kad vertybės išsaugojimo priemonių planas (paraiškos dalis) bus papildytas, numatant veiklas, skirtas supažindinti su bendruomenės ir tradicijos praktikomis, personažų funkcijomis, vaidmeniu, įvaizdžiu, istoriniu ir šiuolaikiniu kontekstu, atskleidžiant probleminius ir etinius kitataučių vaizdavimo aspektus. Ar ši strategija pasiteisins, bus galima sužinoti tik ateityje, tačiau tokia galimybė šventės *Ducasse d'Ath* atveju, išbraukiant ją iš Reprezentatyviojo sąrašo, belgams nebuvo leista pasinaudoti. Akivaizdu, kad Konvencija kelia nepatogių etinių klausimų ir ne visuomet pasiūlo atsakymus. Vis dėlto šia prasme turbūt vertingi ne tiek patys atsakymai, kiek jų paieška.

Išvados

Apibendrinant normatyvinį kontekstą, kuriame kristalizavosi nematerialaus paveldo modelis, galima konstatuoti, kad vienas svarbiausių pastarąjį nulėmusių veiksnių buvo dviejų UNESCO dokumentų – Pasaulio kultūros ir gamtos paveldo konvencijos ir UNESCO Rekomendacijos dėl tradicinės kultūros ir folkloro išsaugojimo – kritika ir lūkestis užpildyti intelektinių teisių apsaugos spragas šioje srityje.

Naujasis nematerialaus kultūros paveldo modelis sumanytas kaip kardinaliai priešingų materialaus kultūros paveldo ir folkloro apsaugos dėmenų visuma. Vis dėlto tarptautinėse ir ypač nacionalinėse nematerialaus kultūros paveldo modelio taikymo praktikose iki šiol veikia naujosios paradigmos kūrėjų kritikuotos idėjos, atspindinčios 1972 m. Konvencijos ir 1989 m. Rekomendacijos sampratų fragmentus. Nors formaliai atmetos arba laikomos nebeaktualiomis, jos egzistuoja, daro įtaką nematerialaus kultūros paveldo modeliui vietos praktikose, susilieja su juo arba net kuria aktyvią sampratų priešpriešą (pavyzdžiui, vertybių savinimosi atvejai, principų „iš viršaus į apačią“ ir „iš apačios į viršų“ simbiozė ir kt.).

Dalis 2003 m. Konvencijos taikymo ir praktikos problemų siejasi su dar ikikonvenciniu laikotarpiu dėl problemiško sąmoningai neatsakytais klausimais (pavyzdžiui, dėl autochtonų tautų teisių, intelektinių teisių, kalbos traktavimo kaip atskiros nematerialaus kultūros paveldo srities). Į šalį nustumti arba kitų tarptautinių organizacijų (pavyzdžiui, WIPO) kompetencijai palikti klausimai vien dėl politinių susitarimų neišnyko arba nenustojo būti siejami su nematerialaus kultūros paveldo sritimi.

Kai kurie probleminiai klausimai (pavyzdžiui, dėl žmogaus teisių pažeidimų, nematerialaus kultūros paveldo transnacionalinio pobūdžio pripažinimo stygiaus, bendruomenių ir nevyriausybinių organizacijų įtraukties trūkumų, konceptualiai priešingų kriterijų painiojimo) buvo ryškūs visu modelio taikymo laikotarpiu, t. y. po 2006 m. Nors minėta problematika išlieka aktuali ir matoma iki šiol, Konvencija reprezentuoja gana dinamišką tarptautinės teisės praktiką su periodiškai atnaujinamomis įgyvendinimo direktyvų nuostatomis ir reagavimu į pasikartojančius probleminius atvejus bei aktualijas.

Nuo 2004 m. nematerialaus paveldo modelis kaip naujo tipo paveldo saugos sistema įsiliejo į nacionalinius kontekstus bei teisinę bazę, paskatino kurti į bendruomenes nukreiptus sąvadus ir pasiūlė šalims narėms praktiškai išbandyti naują kintančio, gyvybingo, lygiaverčio, etiško, tvaraus paveldo perspektyvą. Ji neatsiejama nuo problematikos, kylančios dėl bendruomenių idealizavimo ir ekspertų vaidmens, autentikos ir kaitos dualizmo, bendruomenių įtraukties galimybių, paveldo dekontekstualizacijos, žmogaus teisių ir

etikos principų pažeidimų ir kt. Sprendimų, kaip sumažinti idealistinio teorinio modelio ir jo praktinio taikymo skirtumus, paieška ir refleksija yra šios Konvencijos įgyvendinimo proceso dalis.

Šaltiniai

- Blake, J. 2001. *Developing a New Standard-Setting Instrument for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage. Elements for Consideration*. Paris: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000123744> [žiūrėta 2023 04 04].
- Larousse. Dictionnaire de français. S.v. „représentatif (adj.)“. <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/repr%C3%A9sentatif/68482> [žiūrėta 2023 08 30].
- LNKC (Lietuvos nacionalinis kultūros centras). 2017a. *Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvado paraiškų vertinimo kriterijai*. <https://savadas.lnkc.lt/media/cqghdmqd/nematerialaus-kult%C5%ABros-paveldo-vertybi%C5%B3-s%C4%85vado-parai%C5%A1k%C5%B3-vertinimo-kriterijai.pdf> [žiūrėta 2023 04 14].
- . 2017b. *Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas. Kupiškėnų vestuvės*. <https://savadas.lnkc.lt/lt/vertybes/vertybiu-sarasas/kupiskenu-vestuves/> [žiūrėta 2023 04 14].
- . 2019a. *Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas*. <https://savadas.lnkc.lt/lt/apie-savada/vertybiu-savadas/savadas/> [žiūrėta 2023 04 14].
- . 2019b. *Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas. Drevinė bitininkystė Varėnos krašte*. <https://savadas.lnkc.lt/lt/vertybes/vertybiu-sarasas/drevine-bitininkyste-varenos-kraste/> [žiūrėta 2023 04 14].
- . 2020. *Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas. Lietuvos totorių gastracinė tradicija*. <https://savadas.lnkc.lt/lt/vertybes/vertybiu-sarasas/lietuvos-totoriu-gastracinine-tradicija/> [žiūrėta 2023 04 14].
- . 2021. *Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas. FiDi – Fiziko diena*. <https://savadas.lnkc.lt/lt/vertybes/vertybiu-sarasas/fidi-fiziko-diena/> [žiūrėta 2023 04 14].
- OED (Oxford English Dictionary). S.v. „representative (adj. & n.)“. doi:10.1093/OED/6753272964 [žiūrėta 2023 08 30].
- UNESCO. 1972. *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*. <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/> [žiūrėta 2023 04 04].
- . 1989. *Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore*. <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-safeguarding-traditional-culture-and-folklore> [žiūrėta 2023 04 04].
- . 1993. *Guidelines for the Establishment of National “Living Human Treasures” Systems*. <https://ich.unesco.org/doc/src/00031-EN.pdf> [žiūrėta 2023 04 14].
- . 2000a. „Major Programme III: Cultural Development: The Heritage and Creativity“. In *Records of the General Conference, 30th session. Paris, 26 October to 17 November 1999. Vol. 1. Resolutions*, 63–64. Paris: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000118514.locale=en> [žiūrėta 2023 04 14].

- . 2000b. *Proclamation of the Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity. Implementation Guide*. https://ich.unesco.org/doc/src/Proclamation_guide-2000_version-EN.pdf [žiūrėta 2023 04 14].
- . 2001. *Final Report. The International Round Table "Intangible Cultural Heritage – Working Definitions"*. <https://ich.unesco.org/doc/src/00077-EN.pdf> [žiūrėta 2023 04 14].
- . 2002a. *Proclamation of the Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity. Guide for the Presentation of Candidature Files*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000124628> [žiūrėta 2023 04 14].
- . 2002b. *Report of the First Session of the Intergovernmental Meeting of Experts on the Preliminary Draft Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000129000.locale=en> [žiūrėta 2023 04 14].
- . 2003. *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. <https://ich.unesco.org/en/convention> [žiūrėta 2023 04 04].
- . 2008. „Second Extraordinary Session of the Intergovernmental Committee for the Intangible Cultural Heritage“. In *Draft Operational Directives Concerning the Involvement of Communities and Their Representatives, Practitioners, Experts, Centres of Expertise and Research Institutes in the Implementation of the Convention*. <https://ich.unesco.org/doc/src/00289-EN-WORD.doc> [žiūrėta 2023 04 14].
- . 2015. *Ethical Principles for Safeguarding Intangible Cultural Heritage*. https://ich.unesco.org/doc/src/2003_Convention-Ethical_principles-EN.docx [žiūrėta 2023 08 30].
- . 2022. *Operational Directives for the Implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. <https://ich.unesco.org/en/directives> [žiūrėta 2023 04 14].
- UNESCO ICH Lists. 2016. Germany. <https://ich.unesco.org/en/RL/idea-and-practice-of-organizing-shared-interests-in-cooperatives-01200> [žiūrėta 2023 04 14].
- . 2022. Germany. <https://ich.unesco.org/en/RL/the-practice-of-modern-dance-in-germany-01858> [žiūrėta 2023 04 14].
- UNESCO ir WIPO. 1976. *The Tunis Model Law on Copyright for Developing Countries*. https://www.keionline.org/wp-content/uploads/tunis_OCR%20model_law_en-web.pdf [žiūrėta 2023 08 30].
- . 1982. „Draft Treaty for the Protection of Expressions of Folklore Against Illicit Exploitation and Other Prejudicial Actions“. In *Group of Experts on the International Protection of Expressions of Folklore by Intellectual Property*, 20–37. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000372729_eng [žiūrėta 2023 04 14].
- Vaitkevičiūtė, V. 2000. *Tarptautinių žodžių žodynas*. T. 2, L–Ž. Vilnius: Žodynas.
- WIPO. 1971. *Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works*. <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/283698> [žiūrėta 2023 04 14].

Literatūra

- Adjahi, V. 2015. *Affranchissement des savoirs traditionnels des droits de propriété intellectuelle : une route pavée d'embûches. Contribution à l'analyse des savoirs traditionnels à l'aune des dernières réflexions. Mémoire*. Louvain: Université catholique de Louvain.
- Aikawa-Faure, N. 2014. „Excellence and Authenticity: Living National (Human) Treasures in Japan and Korea“. *International Journal of Intangible Heritage* 9: 38–51.
- Aykan, B. 2015. „Patenting' Karagöz: UNESCO, Nationalism and Multinational Intangible Heritage“. *International Journal of Heritage Studies* 21 (10): 949–961.
- Armedia. 2020. „Azerbaijan Is Privatizing the Cultural Heritage of Armenia: Culturologist“. Paskelbta 2020 m. balandžio 15 d. <https://armedia.am/eng/news/82039/azerbaijan-is-privatizing-the-cultural-heritage-of-armenia-culturologist-exclusive.html> [žiūrėta 2023 04 14].
- Bellier, I. 2013. „‘We Indigenous Peoples...’: Global Activism and the Emergence of a New Collective Subject at the United Nations“. In *The Gloss of Harmony: The Politics of Policy-Making in Multilateral Organisations*, edited by B. Müller, 177–201. London: Pluto Press.
- Bendix, R. ir V. Tr. Hafstein. 2009. „Culture and Property. An Introduction“. *Ethnologia Europaea* 39 (2): 5–10.
- Bialostocka, O. 2017. „Inhabiting a Language: Linguistic Interactions as a Living Repository for Intangible Cultural Heritage“. *International Journal of Intangible Heritage* 12: 17–27.
- Blake, J. 2014. „Seven Years of Implementing UNESCO's 2003 Intangible Heritage Convention—Honeymoon Period or the “Seven-Year Itch”?“. *International Journal of Cultural Property* 21: 291–304.
- . 2017. „From Traditional Culture and Folklore to Intangible Cultural Heritage: Evolution of a Treaty“. *Art and Culture Law Review* 2 (3): 41–60.
- . 2019. „Engaging “Communities, Groups and Individuals” in the International Mechanisms of the 2003 Intangible Heritage Convention International“. *Journal of Cultural Property* 26: 113–137.
- Bortolotto, C. 2015. „UNESCO and Heritage Self-Determination: Negotiating Meaning in the Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the ICH“. In *Between Imagined Communities of Practice*, edited by N. Adell, R. F. Bendix, Ch. Bortolotto, M. Tauschek, 249–272. Göttingen: Göttingen University Press.
- Cornu, M. 2020. „Defining the Perimeter of the Intangible Cultural Heritage: Focus on Language“. In *Intangible Cultural Heritage Under National and International Law*, edited by M. Cornu, A. Vaivade, C. Hance, L. Martinet, 54–67. Northampton, MA: Edward Elgar Publishing Limited.
- Čepaitienė, R. 2010. *Paveldosąga globaliajame pasaulyje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Deacon, H. ir C. Bortolotto. 2010. „Charting a Way Forward: Existing Research and Future Directions for ICH Research Related to the Intangible Heritage Convention“.

- In *The First ICH Researchers Forum of 2003*, edited by H. Deacon and Ch. Bortolotto, 31–41. Tokyo: International Research Centre for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region.
- Espinier, G. 2019. „Big Tobacco Targeting Maori with E-cigarettes“. *RZN*. Paskelbta 2019 m. liepos 19 d. <https://www.rnz.co.nz/news/in-depth/394073/big-tobacco-targeting-maori-with-e-cigarettes> [žiūrėta 2023 04 14].
- Heil, A. 2013. „Iran Claims to Thwart Azerbaijani Cultural Imperialism at UNESCO“. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. Paskelbta 2013 m. gruodžio 5 d. <https://www.rferl.org/a/unesco-azerbaijan-iran-dispute-polo/25191067.html> [žiūrėta 2023 04 14].
- Holloway, G. 2001. „Maori Challenge Lego Over Use of Culture“. *CNN*. Paskelbta 2001 m. birželio 1 d. <http://edition.cnn.com/2001/WORLD/asiapcf/auspac/06/01/newzealand.maori/index.html> [žiūrėta 2023 04 14].
- Jankevičienė, A. B. 2018. „Pasiūlymas dėl lietuvių kalbos įrašymo į UNESCO saugomų nematerialaus paveldo vertybių sąrašus“. *Lietuvos visuomenės taryba*. <https://lietuovosvisuomenestaryba.lt/lvt-ok-veikla/aldona-jankeviciene-pasiulymas-del-lietuviu-kalbos-irasymo-i-unesco-saugomu-nematerialaus-paveldo-vertybiu-sarasus/> [žiūrėta 2023 04 14].
- Kämpfe, V. 2023. *Dance Practices as Research: Approaches to the Safeguarding and Transmission of the Intangible Cultural Heritage of Dance*. Cham: Springer.
- Lomsadze, G. 2014. „Armenia, Azerbaijan at Loggerheads Over Lavash“. *Eurasianet*. Paskelbta 2014 m. gruodžio 3 d. <https://eurasianet.org/armenia-azerbaijan-at-loggerheads-over-lavash> [žiūrėta 2023 04 14].
- Nwabueze, C. J. 2013. „The Role of Intellectual Property in Safeguarding Intangible Cultural Heritage in Museums“. *International Journal of Intangible Heritage* 8: 183–184.
- Schreiber, H. 2017. „10 Remarks on the 10th Anniversary of Entry into Force of the 2003 Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage“. In *Intangible Cultural Heritage: Safeguarding Experiences in Central and Eastern European Countries and China. The 10th Anniversary of the Entry into Force of the 2003 Convention Through the Prism of Sustainable Development*, edited by H. Schreiber, 434–471. Warszawa: National Heritage Board of Poland.
- Seitel, P. 2001. *Safeguarding Traditional Cultures: A Global Assessment of the 1989 Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore: Local Empowerment and International Co-operation*. Washington: Center for Folklife and Cultural Heritage Smithsonian Institution.
- Smeets, R. 2004. „Language as a Vehicle of the Intangible Cultural Heritage“. *Museum International* 221–222/56 (1–2): 156–165.
- Smeets, R. ir H. Deacon. 2016. „The Examination of Nomination Files Under the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage“. In *The Routledge Companion to Intangible Cultural Heritage*, edited by M. L. Stefano and P. Davis, 22–39. London: Routledge.
- TV3. 2014. „Kuo estų dūminės pirtys pranašesnės už lietuvių“. *TV3.lt*. Paskelbta 2014 m. lapkričio 27 d. <https://www.tv3.lt/naujiena/gyvenimas/kuo-estu-dumines-pirtys-pranasenes-uz-lietuviu-n816486> [žiūrėta 2023 04 14].

MILDA VALANČIAUSKIENĖ

Vilnius University, Lithuania

The UNESCO Concept of Intangible Cultural Heritage: From Beginnings to Implementation in Practice

Summary

181 countries ground the provisions of their national systems of intangible cultural heritage protection on the principles of UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage that celebrated its 20th anniversary in 2023. Globally, the UNESCO model and related practices are seen as a common standard. However, in Lithuania, the model is often treated as an adopted or external paradigm, and earlier mechanisms and perspectives of folk or, later, ethnic culture heritage protection continue to function in practice resulting in a conflict between “traditional” Lithuanian and contemporary global heritage protection.

The paper reviews the development of the most salient international heritage protection models and related attitudes that have formed in this field and identifies conceptually opposite international perspectives that have the biggest influence on heritage protection (intangible cultural heritage, world or material heritage and folklore). The analysis employs examples of problematic practices in various countries, including Lithuania.

International literature presents the folklore perspective as historical and having little significance for the present, while in Lithuania, the system of world or material heritage is seen as having no links with intangible heritage. The paper presents occurrences of theoretical attributes and concepts that characterize different international perspectives of heritage protection and resulting contradictions in practice in Lithuania and other countries. A wide context presented by integrating Lithuanian cases in a global map of problematic aspects can help to understand Lithuanian and global current issues and to enable finding more conceptual and integral solutions in intangible heritage protection.

Keywords: intangible and tangible culture heritage, UNESCO, traditional culture, folklore.